

BATI DÜŞÜNCESİNDE YENİ ARAYIŞLAR VE ROY BHASKAR'IN ELEŞTİREL REALİZM FELSEFESİ*

OR

Arş. Gör. Lütfi Sunar

İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Sosyoloji Böl.

Özet: Hint asıllı sosyal bilim felsefecisi Roy Bhaskar Batı'da son dönemlerde ortaya çıkan en orjinal tartışmalardan birini yürütmektedir. Bu tartışmalar yerleşik düşünceler tarafından ısrarla sansürlense ve kısıtlansa da artık geri dönülemez derecede yaygınlık kazanmıştır. Post-modern eleştirinin bir alternatif önermeyen eleştirisinin aksine Bhaskar yeni bir metodoloji ve kavramsallaştırma geliştirmektedir. Bhaskar sosyal bilimlerdeki pozitivism ve anti-pozitivism üzerinden yürüyen tartışmaya tüm batı düşünce tarihini inceleyerek yeni bir açılım önermektedir. Ona göre günümüzde Bilimsel düşünüşün tıkandığı en önemli nokta bir ontolojik temele sahip olmayışıdır. Bu ontolojik temele sahip olmayışın yarattığı boşluk epistemolojik olarak doldurulmakta ve dolayısıyla Bhaskar'a göre Aristo ve Platon ile başlayarak Batı düşüncesinde içkin olarak var olan ontik dualizmlerin yarattığı gerilim sürekli yeni bir tıkanmaya yol açmaktadır. Bu makalede öncelikle Roy Bhaskar ve onun eleştirel gerçekçiliğinin oturmuş olduğu bağlam belirlenecek ve bu düşüncenin ne tür bir arayışın neticesi olduğu incelenecektir. Ardından Bhaskar'ın Batı sosyal bilimleri içerisinde tespit ettiği temel ikilemlere önerdiği alternatifler tartışılacak ve geçerlilikleri tartışılacaktır. Sonuç bölümünde ise bu arayışın Batı düşüncesi için bir yenilik sunup sunamayacağı analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Roy Bhaskar, eleştirel realizm, dualizm, ontoloji, insan bilimleri, gerçeklik, hakikat

Abstracts: Roy Bhaskar started to his academic life at Oxford by studying economics. During his studies in economics he finds the fact that the philosophy of social science is dominated by a dispute between positivism and hermeneutics, and they all seemed to be dominated by an empiricist philosophy of science. After this discovery he moved to a realist direction. He questioned the necessity of such ontology instead questioning the sufficiency of this ontology. He implicitly called into question the sufficiency of the Humean, Hegelian, Popperian orthodoxy. He opposed both empiricism and anti-empiricism and founded the *critical realism* thought that is basically redefining the ontology. After his '*Realism and Human Sciences*' conferences critical realism has started to spread in academia. And in 1995 a center for critical realism has been instituted working on different sides of critical realist thought. In this article the place of Bhaskar in the western thought and the possibility of new dimensions will be discussed basing on the current developments.

* Bu bildiri, 20-22 Kasım 2006 Tarihlerinde İstanbul Üniversitesi ve Kocaeli Üniversitesinin işbirliği ile Kocaeli Umuttepe Kampusunda düzenlenmiş olan "Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi" III. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve yeniden yazılmış metnidir.

Key Words: Roy Bhaskar, critical realism, dualism, ontology, human sciences, reality, truth

Modern Bilim Felsefesinde Yeni Arayışların Temelleri

Günümüzde modern bilimlerin tekelci yapısını besleyen pozitivist yargı yaygın bir biçimde hemen hemen bütün bilimsel alanları kaplamış durumdadır. Modern bilimlerin bilimi salt bir gerçeklik düzeyinde indirgemekte ve gerçekliği de fiziki gerçeklikle sınırlamaktadır. Bu durumun sebebini anlamak üzere biraz daha gerilere gitmekte ve modern bilimlerin kökenlerine bakmakta fayda var.

Rönesans sonrasında klasik bilimlerdeki pek çok önermenin çökmesi ile birlikte insan-insan, insan-tanrı ve insan-doğa ilişkileri dönüşmeye başlamış, devasa bilimsel ve teknolojik ilerlemeler ortaya çıkmış, insan hızla kendini doğanın sınırlamalarından soyutlamaya, kısıtlarından kurtarmaya başlamıştır. Bununla birlikte doğa bütün metafizik algılamalardan sıyrılarak artık insanın sadece parçası olduğu bir şey olmuştur. Bunun neticesinde yeni bir üretim biçimi, siyaset tarzı, toplum tasarımı, iktisadi düzen olarak modernliğin ortaya çıktığını görüyoruz.

Rönesans ile ortaya çıkan bu bilimsel ilerlemeler Aydınlanma ile yeni bir düşünsel zeminin kurulması için temel oluşturmuş ve bu yeni düşünsel zeminde ontoloji yeniden tanımlanarak epistemoloji temelli bir ontoloji anlayışı ortaya konmuştur. Aydınlanma dönüşümü, geleneksel zihniyet matrislerini alt üst ederek, yükselen yeni sınıfların taleplerine, çıkarlarına ve rasyonalitesine cevap vermek üzere geleneksel bilgi çerçevesinden geri dönüşü olmayan bir kopuşu temsil eder. Aydınlanmacı söylem üçlü bir sacayağı üzerinde durmaktadır: (1) *İlerleme fikrine merkezi bir rol biçen bir tarih ve toplum anlayışı;* (2) *akıl ve deneyimle ulaşılan bir tekil hakikat anlayışı;* (3) *hakikate ulaşma yetisine sahip, tarihin hâkim öznesi, rasyonel birey anlayışı.*

Bunun bireyin ve toplumun hayatına nasıl yansıtacağını en güzel özetleyen ise modernitenin düşünsel kurucularından biri olan Kant'ın aydınlanma nedir sorusuna verdiği yanıtıdır: "Aydınlanma insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir *ergin* olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu *ergin* olamayıp durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın

kullanamayışıdır"¹. Yani aklını kullanmama veya aklını vesayet altında kullanma suçu. Böylece, ona göre, aydınlanma ile artık insanlığın çocukluk dönemi bitmiş, ergenlik dönemi başlamıştır.

Bu yeni ontolojik kavrayış neticesinde Tanrı dünyadan kovulmuş (Nietzsche'nin deyimiyle *ölmüştür*) doğa ise sınırsız bir keşfe hatta sömürüye açılmıştır. Bu dönemde düşünce, sanat, edebiyat, bilim ve teknolojiye yepyeni açılımlar ortaya çıkmış, dünyanın soyut ve somut bilinmezlerini açığa çıkarmak için sonsuz bir çaba başlamıştır. Bu dönüşümlerin büyük devinimleri Marx, Adorno ve Schumpeter gibi düşünürler tarafından tahripkâr bir yaratıcılık olarak tanımlanmıştır.

Burada insanın kendine belirlediği konumu da bizzat kendi ürettiği bilgi meşrulaştırarak anlamlandırmış ve böylece bilimsel bilgiye hayatı anlamlandırma görevi verilmiştir. Fakat bunun başarılmasını ontolojinin tamamen devre dışı bırakılmasına ("Hayatın anlamı nedir?" sorusunun artık sorulmamasına) ve bilimsel felsefi tartışmaların ancak epistemoloji düzeyinde kalmasına (artık şu soru sorulmaya başlanmıştır: "Hayatın ne olduğunu nasıl bilebiliriz?") neden olmuştur. Modernite'nin kozmosuna göre dünya işleyişindeki fizik ve aritmetik kuralların, Bacon'un gözlem / deney metoduyla kavranabileceği dev bir saat gibidir. Zamana egemen olan evrimsel ilerleme ise adeta rastlantılar zinciridir. Başka bir deyişle, bilimsellik ışığında evren sanki kurgusunu, "anlamsızlık sendromu"na borçludur.²

Bu süreçte ortaya çıkan en önemli olgu ise bilginin toplumsal bağlamı ve sınıfsal karakteri sebebiyle bilgiye karşı *imanî* bir inanç gelişmesi olmuştur. Zira hayatın anlamını belirten eski kalıpların terk edilmesi ve hayatın anlamına dair artık soru sorulmaması sebebiyle üretilen bilgi hakikatin bir parçasıymış gibi algılanmıştır. Modern dönemde bilimsel çerçeve kendini bir mutlaklık ve hakikatin kontrolü anlayışı içerisinde tanımlayagelmiştir. Böyle bir iddiada bulunmasının temelinde bilime duyulan güvenin *imani* bir derecede olması yatmaktadır. Bu iman dinsel bir yönelim gibi kendini ifade etmekte ve şüpheye

¹ Immanuel Kant, "Aydınlanma Nedir" Sorusuna Yanıt (1784), Çev. Nejat Bozkurt, Toplum Bilim, Sayı 11, Temmuz 2000, s. 17.

² Donald J. Walters, Modern Düşüncenin Krizi: Anlamsızlık Sorununa Çözümler, Çev. Şehabettin Yalçın, İstanbul: İnsan Yay. 1995.

yer bırakmamaktadır. Lakatos'un³ ve Feyereband'ın⁴ dile getirdiği gibi neredeyse bu inanç ortaçağda kilisenin dogmalarına olan güven gibidir. Yani ironik olarak yeni düzen eski düzenin ters kopyası olmaktadır. Böylece bilimin temel işlevi aynen ortaçağda olduğu gibi hâkim sınıfların düzendeki egemenliğini meşrulaştırmak olmaktadır. Rahipler gitmiş yerine bilim adamları gelmiştir. Ahmet Kara'nın belirttiği gibi "Her soruyu cevaplayacağına, her düğümü çözeceğine ve en doğruyu söyleyeceğine inanılan yegâne yol gösterici bir bilim, olsa olsa bir *bilim dini* olabilirdi. Nitakim A. Comte'un nihai önerisi de bundan başka bir şey değildir."⁵ Bu şekilde kavranılan bir bilim, olguları kavrama ve açıklama aracı bir ürün olmaktan çıkıp, kendisinden medet umulan, kişilik kazanmış bir varlık halini alır. Modern düşüncede bilime yüklenen işlev, metafiziksel bir işlevdir. Oysa epistemolojik ve ontolojik kategorilerin metafizik bir içerik ve işlev taşımadığı varsayımı, modern düşüncenin merkezi tezidir. Modern epistemolojiler (Empirisizm, Rasyonalizm); varlık ve düşünce, özne ve nesne arasında ontolojik bir ayırım ve ikilemin var olduğu varsayımına dayanır. Bu ayırımlar ilk önce parçalanmış bir hakikat tasavvurunu ortaya çıkarır ve ardından hakikati toptan ortadan kaldırır.

Bu modern arka plan mekanik bir şekilde geniş bir zaman, geniş bir mekan ve sınırsız mekanik tasarımlarla kendini ifade ediyordu. Fakat daha başlangıcından beri modern fiziğin evren tasarımının ve ondan yola çıkılarak geliştirilen toplum tasarımının yanlışlarla dolu olduğu ortaya çıkmıştır. Bu yanlışların oluşturduğu kriz derinleşince de modern kozmoloji eleştirilmeye başlanmıştır. Kökleri Nietzsche ve Heidegger'e dayanan modernlik eleştirisinin kurduğu kozmos ise modern kozmosun aksine karmaşık, anarşik, heterarşik ve belirsizdir. Bu eleştirilere asıl ruhunu veren şey, onun gerçekliğe yaklaşımı olmuştur. Daha önce gerçekliğin kontrolü ve yeniden tasarımı gibi olguların doğurduğu krize tepki olarak post-modernler gerçekliğin birebir temsil edilemez olduğunu öne sürdüler. Onlara göre ortada bir yanlışlama vardır ve dilden

³ Alan Musgrave & Imre Lakatos, *Bilginin Gelişimi & Bilginin Gelişimiyle İlgili Teorilerin Eleştirisi*, İstanbul, Paradigma Yayınları, 1992.

⁴ Paul Feyerabend, *Bilim Kilisesi*, Çev. Cevdet Cerit, Pınar Yayınları, İstanbul, 1991; Paul Feyerabend, *Akla Veda*, Çev. Ertuğrul Başer, İstanbul, Ayrıntı, 199; Paul Feyerabend, *Yönteme Hayır: Bir Anarşist Bilgi Kuramının Ana Hatları*, İstanbul, Ara Yayıncılık, Ağustos 1991.

⁵ Ahmet Kara, *İktisat Kuramında Pozitivizm ve Postmodernizm*, Ankara: Vadi Yayınları, 2001

kaynaklanan bir itibarlık söz konusudur. Post-modernlere göre gerçeklik ile tekabül yet olmadığından, nesnellik prensibi geçerliliğini yitirmektedir. Dolayısıyla sosyal bilimlerdeki değer yargularından bağımsızlık da mümkün değildir. Post-modern bilimsel paradigma her şey mübah (anything goes) anlayışıyla hakikate yer bırakmamaktadır. Yani modernitenin hakikati denetleme arzusu, post-modernite'de hakikati yok etmeye dönüşmektedir.

Modern anlayışa göre insan aklıyla doğanın ve toplumun işleyişini çözecek ve doğa ve toplum üzerinde egemenlik kuracak, yeryüzünü Berman'ın deyimiyle "kendisini evinde hissedebileceği" güvenli bir cennete dönüştürecek⁶. 19. yüzyılı *ütopyalar çağı* yapan insanın kendisine ve de bilgisine duyduğu bu sarsılmaz güven idi⁷. Fakat neticede büyük bir sosyal yıkımın yaşandığı Birinci Dünya Savaşı ontolojik soruları existansializm ile, epistemolojik sorunları da hermenötik ile gündeme getirmiş, İkinci Dünya Savaşı ile de bu sorular derinleştirilmiştir. Böylece bilimin "putlaştırılması" sonunda gelinen durakta bugün Batı'da yaygın bir hayal kırıklığı, insan kötülüklerini düzeltereğine dair ise bir inanç kaybı vardır. 20. yüzyıl artık bir ters-ütopyalar çağı haline gelmiş ve 21 yüzyıla ise yeni arayışlar damgasını vurmuştur.

Fakat ne var ki bütün bu tartışmalarda varlık (ontology) ve değer (axiology) eksenini belirlenmediği için bilginin (epistemology) konumu açısından ucu açık önermeler ortaya atılmış ve cevap aranırken sürekli yeni sorular ve sorunlar üretilmiştir. Günümüzde Batı'daki bilimsel arayışların tıkanmış olduğu temel nokta genelde ontolojik bir tasavvur olmaksızın epistemolojik değişimlerin yapılmasıdır. Böylece yapılan eleştiriler sağlam bir zemine kavuşarak alternatif sistemler önerememekte ve sonu gelmez bilgi tartışmalarından sonuç çıkmamaktadır. Batıda yapılan en cesur öneriler üçüncü yol seçenekleridir ki onların da tıkanmışlığı aşması mümkün değildir. Yapılması gereken farklı tasavvurlara kapı aralamak olmalıdır. Bu da ancak batı dışı ontolojik anlayışların yeniden kendi bilimsel çerçevelerini kurmaları ile mümkündür.⁸ Bu

⁶ Marshall Berman, *Kayı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi*, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2004.

⁷ İsmail Coşkun, *Ütopya ve Kent*, Sosyoloji Dergisi, 3. Dizi, 9. Sayı, 2004, s. 185-193.

⁸ Bu konuları bilgi üretiminde yerli perspektiflerin önemi bakımından elen bir yaklaşım için bkz. Korkut Tuna, *Batılı Bilginin Eleştirisi Üzerine*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fak. Basımevi, 1993.

çerçevede 1970'lerin başında ortaya çıkan ve batı düşüncesinin temel karakteristiğini, ontolojik yanılgılarını batı dışı tecrübelerden de faydalanarak sorgulayan Roy Bhaskar ve onun eleştirel realizm felsefesi dikkate değerdir.

Roy Bhaskar ve Eleştirel Realizmin Doğuşu

Roy Bhaskar akademik hayatına Oxford'da ekonomi çalışarak başladı. Bütün dünyada insanlığın karşı karşıya olduğu önemli bir sorun olan fakirlik konusuyla ilgilenmek istediğini söylüyordu. Tezini yazarken iktisattan başlayarak diğer sosyal bilimlerde epistemolojik sorunlar olduğunu müşahade etti. Bunun neticesinde karşılaştığı sorunları sosyal bilimler felsefesi konularını, daha temelde de bilim felsefesi konularını çalışarak aşabileceğini düşündü. Böylece sosyal bilimler felsefesi alanında pozitivism ile hermenötik arasında süregelen bir tartışmanın egemen olduğunu, bu ikisinin de deneyselci bilim felsefesinin tahakkümü altında olduğunu gördü.

Kendi ifadesiyle "O zamanlar Kuhn, Feyerabend, Lakatos ve diğerleri tarafından başlatılan çok canlı bir kuramsal tartışma vardı. Bu son derece faydalı, uyarıcı bir tartışmaydı. Bu kuramcılar benim bilimin epistemolojik veya geçişli boyutu diye tanımladığım alanındaki standart deneyselci ortodoksiyi sorguluyorlardı."⁹ Fakat bütün bu tartışmalar deneyselci ontolojik görüşlere dayanıyordu. *Zira sorunun ontolojik yönlerini tartışmıyorlardı.* Bhaskar'a göre ise bilim felsefesinin metodolojik ve temel sorunları yanlış ontolojik temellerden kaynaklanıyordu.

Bhaskar, Rom Harré'nin düşüncelerinde deneyselci olmayan alternatif bir ontoloji üretme imkanını gördü. Bu çalışmalardan realist bir yöne doğru kaydı. Bhaskar bu ontolojinin yeterliliğini sorgulamaktansa zorunluluğunu sorgulamayı seçtiğini söylüyor. Kendi ifadesiyle dolaylı yoldan Hume, Hegel ve Popper'dan beslenen ortodoksinin yeterliliğini sorgulamış oluyordu. *A Realist Theory of Science* (Realist Bilim Kuramı) isimli ilk kitabında hem deneyselciliğe, hem de anti-deneyselciliğe karşı çıktı ve bu ikisinin hâkim

⁹ Roy Bhaskar, "Roy Bhaskar Interviewed". Christopher Norris'in röportajı, *The Philosophers' Magazine*, Issue 8, Autumn 1999

olduğu kuramların gerekliliğini reddetti. Böylece ontolojiyi yeniden tanımlayarak yeni bir içerik, yeni bir şekil verdi. Bu noktadan sonra Bhaskar'ın felsefesi bu ontolojik temel üzerine oturdu.

Bununla beraber, hâkim sosyal kuramlara karşı çıktığı için, kendi ifadesiyle 'kendisi ve kendisiyle aynı fikirleri savunan insanlar akademik hayatın kenarına itildiler'. Bir röportajında söylediği gibi, eleştirel realistler eleştirel realist makalelerini bastırmakta müthiş zorluk çekiyorlardı. Ted Benton, Russell Keat ve John Urry'nin kitaplarının basılması dışında kendi fikirlerine çok az destek geldiğini söylüyor.¹⁰ “Bununla beraber, hala bir yalıtılmışlık ve parçalanmışlık vardı. Sonra dördümüz -ben, Ted Benton, Andrew Collier ve William Outhwaite- 1980'lerin başlarında bir araya geldik ve felsefedeki önemli konulardan girip siyasette neyin yanlış gittiğinden çıktığımız birçok tartışmalar yaptık.”¹¹

Eleştirel realizm günümüzde değişik fiziksel, sosyal ve insani bilimler alanlarında temsilcileri olan hayli geniş ölçekli ve disiplinlerarası bir düşünce hareketi olsa da radikal ve marjinalleştirilmiş bir hareket olarak kalmıştır. Bhaskar, maddeleştirme, yabancılaşma ve efendi-köle ilişkileri sonucu toplum araçsal aklın tahakkümü altında olduğu için bunun doğal olduğunu düşünür, böyle bir toplumun kategorik yapısı irrealist nitelikte olacaktır. Bhaskar bugün bizzat sosyal gerçekliğin doğası sonucu eleştirel realizmin marjinalleştiğini de ekler.

Daha sonra '*Realizm ve İnsan Bilimleri*' başlığını verdiği konferanslar serisiyle fikirlerini akademide yaymaya başladı. Eleştirel realizm bu konferanslar sonucu bir hareket haline geldi. Bu çabalarını gerçeği aramak olarak tanımlayan Bhaskar'ın ifadesiyle “Konferanslar zamanla büyüdü ve eleştirel realizm bütün dünyada değişik disiplinler -sosyoloji, ekonomi, biyoloji ve hatta fizik- arasında yayılmaya başladı”¹². Bhaskar bunun kariyer hedefleri, pozisyon alma,

¹⁰ Bu kitaplardan en önemlisi Türkçe'ye de çevrilen Russel Keat ve John Urry'nin "*Social Theory as Science*" (1975) isimli kitabıdır. (*Bilim Olarak Sosyal Teori*, çev. Nilgün Çelebi, Ankara: İmge Kitabevi Yayıncılık, 2001)

¹¹ Roy Bhaskar, "*Roy Bhaskar Interviewed*". Christopher Norris'in röportajı, *The Philosophers' Magazine*, Sayı 8, Sonbahar 1999

¹² A.g.e.

grupçuluk gibi kaygılardan uzak, sadece samimi bir yoldaşlık duygusu ile gerçeği arama fikri üzerinden gelişen bir hareket olduğunu belirtir. 1995'te eleştirel realizm konusunda çalışmalar ve yayınlar yapmak üzere 'Eleştirel Realizm Derneği' (*Critical Realism Association*) tarafından bir merkez kuruldu. Bu merkezin bugün kendi internet sitesi üzerinde yürüten ve 30000 üyenin katılımıyla çok canlı tartışmaların yapıldığı bir tartışma platformu var.¹³

Bhaskar'ın Kitaplarının Temel İçeriği ve Kavramları

A Realist Theory of Science (Realist Bilim Kuramı)¹⁴ isimli kitabında Bhaskar ontoloji üzerine fikirlerini tanımladı. Roy Bhaskar'ın düşüncesinde ontoloji önemli bir yer tutar. Batı epistemolojisinde ontolojinin yanlış konumlandırılmasının gerçeklik ve hakikat konusunda yanlış fikirlere yol açtığını düşünür. Bu kitapta Bhaskar bilimin (veya bilim insanının) bilgiyi varlık açısından inceleyebileceği ve bilim insanının bilgisinin fiziksel varlığı ve sosyal varlığı tanımlayıp bunların doğaları ve gerçekliği hakkında konuşabileceği şeklindeki fikri epistemolojik bir mantık hatası olarak tanımlar. 'Varlık'ın özde indirgenemez bir kategori olduğunu savunur.

The Possibility of Naturalism (Natüralizmin İmkkanı)¹⁵ Eleştirel Realizm felsefesinin temel kitaplarından biridir. Bu kitapta birçok temel kavram ve argüman tartışmaya açılmıştır. Bhaskar bu kitapta çağdaş insani bilimlere egemen olan ikilikleri ve bölünmeleri eleştirir. Bhaskar'a göre batı felsefesi Aristo ve Eflatun'dan beri keskin kutuplaşmalar ve ikilikler üzerine kurulmuştur. Bu gün çağdaş bilim düşüncesinin tamamında görülen meşhur ikilikler '*pozitivizm ile hermenötik*', '*toplumculuk ile bireycilik*', '*yapı ile aktör*', '*amaç ile sebep*', '*zihin ile beden*', '*olgu ile değer*' arasındaki ikiliklerdir. Bhaskar'ın geliştirdiği eleştirel realizm felsefesi kutuplaşmaları oluşturan ikilikler arasından yeni bir yol bularak aşmayı amaçlamaktadır. İkiliğin olduğu

¹³ Derneğe ve tartışma platformuna şu adresten ulaşılabilir: <http://www.criticalrealism.demon.co.uk/>

¹⁴ Roy Bhaskar, *A Realist Theory of Science*, Londra: Verso, 1975. (Kitap ayrıca şu adresten de okunabilir: (<http://www.raggedclaws.com/criticalrealism/archive/rts/rts.html>))

¹⁵ Roy Bhaskar, *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*, Brighton: Harvester Pres, 1979.

her yerde eleştirel realizm üçüncü bir pozisyona (senkronizasyon) ulaşmayı hedeflemektedir. Bu üçüncü pozisyonda keskin kutupların ve zıtlıkların arası bulunmaya ve uç görüşler bir kaptı eritmeye çalışılıyordu, bu da bilime tarihin penceresinden eleştirel bir bakışla bakmak demektir.

Böylece eleştirel realizm, pozitivism ve hermenötiğe karşı çıkararak, realist bilim felsefesi temelli eleştirel bir natüralizm öneriyordu. Toplumculuk ve bireyciliğe karşı toplumun özde ilişkisel bir karaktere sahip olduğunu kabul etmek olan *ilişkiseliliği* (relationism) öneriyordu. Buna göre toplum birey toplulukları veya bireylerden oluşmadığı için, bireyler arasındaki ilişkilerden müteşekkildir. Yapı ve aktör ikiliğine karşı Bhaskar *dönüştürücü sosyal aktivite modelini* önerir. Bu ifade yapıyı veya aktörü değil, Giddens'in da yapılaşma (structuration) kuramıyla ortaya koyduğu ayırt edici özelliklerini ve aralarındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisini anlatır. Fakat Bhaskar'a göre Giddens'in modelinde yapı daima aktöre dönüşme riskiyle karşı karşıya iken kendi modelinde aktörler sosya yapıya indirgenemez bir doğal ve belki de aşkın içeriğe sahiptir. Bu kitapta tartışılan dördüncü ikilik ise amaç-sebeup ikiliğidir. Materyalizm ve idealizm kutuplarına karşı Bhaskar bu ikisinin beraberce kavramsallaştırılmasını önerir. Son olarak da çağdaş bilimsel düşüncede bir başka derin kutuplaşma alanı olan olgular-değerler kutuplaşmasına değinilir. Bhaskar eleştirel realist bir bağlamda değerler ile olgular arasında diyalektik bir ilişki olduğunu düşünür ve kimsenin düşüncelerini değerden arındırılmış bir bağlama yerleştiremeyeceğini söyler. Değerler her zaman sosyal bağlamı ve durumu belli bir oranda belirler.

Dialectic: The Pulse of Freedom (Diyalektik: Özgürlüğün Nabzı)¹⁶ isimli kitap iki kavramı tartışmaya açar: Yokluk (absence) ve varlık (presence). Bhaskar'ın düşüncesinde, alışageldiğimiz bilgi felsefesinden farklı olarak, yokluk ontolojik olarak, mantiki olarak ve epistemolojik olarak varlıktan önce gelir. Bhaskar'a göre (1993:38) negatif varlık olmadan pozitif varlık olamaz. Her insan faaliyetinde iyi bir toplum imkânının ontolojik olarak bulunduğunu ve sosyal varlık ile bireysel varlık arasındaki diyalektik süreçte bireyin iyiye ulaşmak için önemli bir pozisyon kazandığını söyler. Kitaptaki ikinci önemli kavram ise hakikattir. İlk olarak Bhaskar'ın düşüncesinde bilimsel faaliyette hakikatin

¹⁶ Roy Bhaskar, *Dialectic: The Pulse of Freedom*, Londra: Verso, 1993.

mutlak olduğu kadar ontolojik olduğunu anlarız. Hakikat ontik düalizmin epistemolojik bir ifadesidir. Bhaskar kitabın başında Hegelci olmadan da diyalektik düşünmenin ve davranmanın mümkün olduğunu ve bunun tersinin de geçerli olduğunu göstermek istediğini söyler. (Bhaskar: 1993:3) Bhaskar bilinen iki formdan yeni bir diyalektik icat etmek istemektedir.

Plato Etc.: The Problems of Philosophy and Their Resolution (Eflatun vs.: Felsefenin Sorunları ve Sorunların Çözümü)¹⁷ isimli kitap Bhaskar'ın düşüncesinin temellerini verir. Eleştirel realizm Michel Foucault'nun yönteminden etkilenmişti. Felsefe tarihine bakarken Bhaskar Foucault'nun arkeoloji metodunu kullanmaktadır. Felsefe tarihindeki bazı kavramların temellerini bu yolla saptamaya çalışıyordu. Bu kitapta batı felsefesinin, kullandığı ontik ikilikler sebebiyle ontolojik bir tekdeğerlilikle ve epistemolojik bir mantık hatasıyla malul olduğunu göstermektedir. Eflatun'la başlayan, batı felsefesinin tarihi boyunca devam eden ve modern bilimin de temelini oluşturan bu analitik problem sonucu, batı felsefesinin *mutlak idealizm* ile *kökten pozitivizm* arasında salınan epistemolojisi hakikate ulaşma yolunda en büyük engeli oluşturmaktadır. Felsefedeki bu sorunu çözmek için Bhaskar herkesi temel kategoriler üzerine düşünmeye çağırmaktadır.

Roy Bhaskar'ın bunların dışında *Reclaiming Reality: A Critical Introduction to Contemporary Philosophy* (Gerçekliği Geri İstemek: Çağdaş Felsefeye Eleştirel Bir Giriş)¹⁸, *Scientific Realism and Human Emancipation* (Bilimsel Realizm ve İnsanın Özgürleşimi)¹⁹, *Harré and His Critics: Essays in Honour of Rom Harré with his Commentary on Them* (Harré ve Tenkitçileri: Rom Harré'nin Anısına Makaleler ve Yorumu)²⁰ isimli kitapları da vardır. Bütün bu kitaplarda Bhaskar fikirlerini açıklamaya ve felsefede yaymaya çalışır.

Eleştirel Realizmin Ana ve Genel Temaları

¹⁷ Roy Bhaskar, *Plato Etc.: The Problems of Philosophy and Their Resolution*, Londra: Verso, 1994.

¹⁸ Roy Bhaskar, *Reclaiming Reality: A Critical Introduction to Contemporary Philosophy*, Londra: Verso, 1989.

¹⁹ Roy Bhaskar, *Scientific Realism and Human Emancipation*, London: Verso, 1986.

²⁰ Bhaskar, Roy, (der.) *Harré and His Critics: Essays in Honour of Rom Harré With His Commentary on Them*, Oxford: Blackwell, 1990.

Gerçeklik Nedir?

Bhaskar bir şeyleri açıklama iddiasında olan cari bilimsel yöntemlerin ve bu aracı kullanan bilim insanlarının -bu bilim insanlarının kendilerini Tanrı yerine koyduklarını düşünür- sosyal ve doğal gerçekliği anlayamayacağını söyler. Gerçeklik epistemolojiler veya felsefi tezlerle anlaşılabilir. Eleştirel realizmin üç temel özelliği vardır: Aşkın ve diyalektik yapısı; tezlerinin içeriği ve bizzat gerçekliğin doğasına eleştirel yaklaşması.

Bhaskar'ın felsefesinde değerlerin önemli bir yeri vardır. Bhaskar'ın düşüncesinde gerçeklik ile değerler arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi vardır. *Olguların değerlerden çıkarılabileceğini* düşünür. Bu yüzden ahlak ile siyaseti beraber düşünür; buradan da ahlakın ve siyaset de dâhil olmak üzere moral bilimlerin bazı geçişsiz boyutlara sahip olduğu düşüncesine ulaşır. “Bu geçişsiz boyutlar öncelikle bilimsel bilginin nesnelere alanındadır; ama kavram bilinen-bilinmeyen, bilinebilir-bilinemez her şeyi -özde geçişsiz olmaları koşuluyla- içerecek şekilde genişletilebilir.”²¹

Marksizm ve Eleştirel Realizm

Eleştirel Realizm Marksist geleneğin bir parçası olarak kabul edilebilir. Marksist Sosyal Kuram geleneği genellikle sosyal bilimlerin metodolojik ve epistemolojik sorunlarıyla ilgilenmiştir, Eleştirel Realizmin yaptığı da budur. “Birçok Marksist Marksizmin her şeyden önce belli bir metodolojik prensipler dizisi ile tanımlandığı konusunda ısrar eder: Marksizm, diyalektik olmayan, idealist ve pozitivist *burjuva sosyal biliminin* aksine diyalektik, materyalist ve anti-pozitivisttir. Hatta bazı Marksistler, Marksizmin ayırt edici özelliğinin içerik değil, tamamen *yöntemle* ilgili olduğunu söyleyecek kadar ileri gider.”²²

Bhaskar'ın fikirleri kavramsal temeller açısından Marksist gelenekten beslenir. Bhaskar kendisini yeni solun ve *insani bilimlerin*²³ yeni epistemolojik

²¹ Bhaskar Plato Etc.

²² Erik Olin Wright, *Class, State and Ideology: An Introduction to Social Science In the Marxist Tradition*, İkinci Bölüm: “*Knowledge and Reality: The Logic and Tasks of “Critical Realism” As a Stance in Social Science*”, <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/621-2001.pdf>

²³ Bhaskar sosyal bilimlere yerine *insani bilimler* tabirini kullanmaktadır.

paradigmasının kurucusu olarak tanımlar. *Eleştirel* insani bilimler²⁴ deney ve gözlemlerle varlığı bilinen gerçekliğin dışındaki dağılımın da her zaman dikkate alınmasını içerir. Mesela, Habermas'ın eleştirel iletişim kuramında *iletişim ilişkileri* değişkeninin bir değeri de *tahakküm içermeyen iletişimdir*; eleştirel toplumsal cinsiyet kuramı, *toplumsal cinsiyet* değişkeninin bir değeri olarak *toplumsal cinsiyette eşitlik* düşüncesini içerir; eleştirel -Marksist- *sınıf ilişkileri* kuramı üretimin sosyal organizasyonu değişkeninin bir değeri olarak *komünizmi* içerir. Bu, eleştirel kuramların deney ve gözleme de dayanmadığı anlamına gelmez -zira dünyadaki deliller değerlendirilerek kurulmuş ve gözden geçirilmişlerdir- ama bu kuramların gözlemlenebilir dağılımdan çıkarılan basit *ampirik genellemeler* olmadığı anlamına gelir.

'Bilim'in Statüsü

Bhaskar'ın eleştirel kuramında en çok tartışılan konulardan biri bizzat 'bilim'in statüsünün ne olduğudur. Bu fikrin 'objektif' sosyal bilimin imkânsız olduğunu savunan 'post-modernizm' düşüncesiyle de güçlü bağı vardır. Postmodern kuram sadece sebep-sonuç ilişkilerini reddetmekle kalmaz, gerçeğe uygun tasvirin de mümkün olmadığını savunur. Foucault'nun kavramsallaştırmasında olduğu gibi bütün bilgi söylemler yoluyla kurulmak zorunda olduğu için, postmodernistler bilginin hiçbir zaman hiçbir şeyi 'temsil edemeyeceğini' veya 'yansıtamayacağını' savunurlar. Eleştirel realizm ise mevcut bilgi üretimini görmezden gelmekten ona bir alternatif oluşturur. Eleştirel insani bilimlerde 'bilimsel realizm' çerçevesi içinde bilgi elde etme imkânı vardır. Bhaskar'ın eleştirel realizmi böylece dünya hakkında bilgi edinmenin mümkün olduğunu söyleyerek postmodernizmin radikal perspektifçiliğini, göreceliliğini reddeder. Ama kavramların doğrudan kuramdan bağımsız olan gözlemden çıkarılabileceği kabul eden ve kavramlar arasındaki sebep-sonuç ilişkilerinin gözlem nesnelere arasındaki gözlemlenebilir ilişkilere birebir karşılık geldiği varsayan deneyselciğin ve pozitivistimin çerçevesini de kabul etmez. Aksine, realist bir bilim anlayışıyla, *gerçek ilişkilerin ve sebeplerin her zaman gözlemlenebilir*

24 Mevcut dünyanın alternatifi hakkında ne düşündüklerine göre üç farklı eleştirel kuram türü olduğu söylenebilir. Sadece moral alternatifler (ütöpic eleştirel kuram); yapılabilir, ama gerçekleşme ihtimali mutlaka yüksek olması gerekmeyen alternatifler; üçüncü olarak da mevcut dünyadaki etkenlerin hali hazırda aktif olarak meydana getirmekte olduğu içkin alternatifler.

olmayabileceğini, dolayısıyla gerçekliği anlamak için gerekli kavramların basit gözlem yoluyla elde edilemeyeceğini kabul eder. Kuram asla kuram-öncesi gözlemden çıkan bir genelleme değildir. Çünkü gerçek anlamıyla kuram-öncesi gözlem diye bir şey yoktur. Öyleyse kuramın işi dünyada deney ve gözlem yoluyla varlığını öğrendiğimiz genellemeleri bir düzene sokmak değildir, gözlemlediğimiz bu genellemeleri üreten gerçek mekanizmaları ve süreçleri tutarlı bir şekilde açıklamaktır. Bhaskar'ın düşüncesinde “bilim, [dış dünyayı açıklayabilen] hareket halinde bir süreç” olarak görülmüştür.

Bhaskar'a göre Eleştirel Realizmi diğer realist epistemolojilerden ve bilim felsefelerinden ayırt eden özelliği “argümanlarını ileri sürerken kullandığı -ve bilim felsefelerinin çoğunca kullanılmayan- aşkın yöntemi ve bu aşkın yöntemin diyalektik kullanımınıdır. Buna ek olarak [diğer epistemolojilerin] ontoloji hakkında, ontolojinin gerekliliği hakkında, ontolojinin yeri ve aldığı şekil hakkında -dünyanın doğasının bilim tarafından önceden varsayılması- açıkça ortaya koyduğu tezleri vardı. Rakip bilim felsefelerinin gizledikleri veya dolaylı olarak varsaydıkları, genelde Hume'dan aldıkları ve varlığın gerçek doğasına ve bilimin gerçek yapısına uygun olmayan ontolojileri vardı.”²⁵ Bhaskar ise kendi kullandığı ontoloji kavramını tanımlamak için *farklılaşmış ve değişen* ifadesini kullanır. Böylece radikal bir şekilde yeni olan bir dünya görüşü ortaya çıkar ve bu dünya görüşü sosyal bilim felsefesine, ahlak alanına, belli bir oranda siyasete, felsefenin diğer dallarına, felsefe tarihine, ve hepsinden önemlisi diyalektik alanına taşındı.

Bilginin Tabakalaşması ve İnsanın Özgürlüğü

Tabakalaşma kavramı eleştirel realizm kuramında son derece önemli bir yere sahiptir. Tabakalaşma eleştiri fikrini sürdürebilmek için zaten gerekli olan bir kavramdır. Eleştirel realizmde sosyal gerçeklik de dâhil olmak üzere gerçekliğin doğasını anlama eleştirisi -yanlış tasvir edilmesi anlamında- bilgi kullanımının eleştirisi fikri için önemlidir. Buna ek olarak, Bhaskar'a göre “*bilim adamları gerçekliğin gittikçe daha geniş ve daha derin tabakalarını yakalamaya çalıştıkça bilimin gelişimi bilginin sürekli olarak tabakalaşmasını getirdi. Bilimsel sürecin doğası hakkındaki bu açık olgu sadece dünyanın kendisinin*

²⁵ Bhaskar, “Roy Bhaskar Interviewed”

*de tabakalaşmış olarak görüldüğü eleştirel realist bir ontoloji ile savunulabilir.*²⁶

Bhaskar, eleştirel realizmin özgürlük fikrini buradan çıkarır. Bilimdeki ve insan özgürlüğündeki eleştirel güdüyü bir araya getirerek, insanın özgürlüğünün ancak gerçekliğin hakikatini anlamak ve ona göre hareket etmekle gerçekleşebileceğini söyler. Gerçekliği arama ve tanımlama çabasında bilim ve felsefe insan hürriyetini dikkate almalıdır. Buradan da Bhaskar bilimsel araştırmada ahlak konusuna geçer. Bilimsel araştırmada etik ve ahlaki ilişkiler konusunda Bhaskar bilginin tabakalaşmasının bilim insanında yabancılaşma, sınıflandırma, manipülasyon ve yanılasmaya yol açtığını, bunun sonucu olarak da gerçekliğin bulunmadığını, hakikati arama çabasının sürdürülemediğini, böylece de özgürlüğe ulaşamadığını söyler. Bu yüzden Bhaskar için bilimsel gelişme daha çok özgürlük anlamına gelmez.

Sonuç: Yeni Arayışlar Bir Değişim Oluşturabilir mi?

Makalenin giriş bölümünde söylendiği üzere bu gün Avrupa düşüncesinde mevcut olan *tekçi ve tekerci* bakış açısı aslında aydınlanmacıların sürekli ortaya koydukları bir iddia olmanın ötesinde belli bir epistemolojiyi yansıtması açısından önemli ipuçları vermektedir. Günümüzde batıda bilim felsefesine yeni bakışlar kazandırmak adına pozitivizmin ve aydınlanma düşüncesinin eleştirisi üzerinden yürütülmekte olan tartışmalarda yeni bir insan anlayışı ortaya çıkmamakta ve bilginin başka bilgilere göre konumlandırılışı tartışılmaktadır. Bu tartışmalar neticesinde elbette belirli farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Yani pozitivistler ile Khun arasında bilimsel bilginin üretimi ve metodu açısından çok farklılık vardır; post-aydınlanmacıların pozitivistleri, post-modernlerin modernizmi, eleştirel teorilerin hermenöniği eleştirmeleri belirli düzeylerde farklılıklar ortaya çıkarmaktadır. Ama şunu söyleyebiliriz ki bütün bu açılımlar modern batı epistemolojisinden ortaya çıkmış olan değerler ve sistemlerin kısıtları içerisinde gerçekleşmektedir. Burada tartışma daha alt bir düzlemde yöntem ve üretilen bilginin kullanımı ile ilgilidir. Hâlbuki ontolojinin belirlendiği aşamada insanın kendi bütünsel anlamını belirlediğini ve bu

²⁶ A.g.e.

anlamın da bütün hayatın şekillenmesine hükmettiğini görmekteyiz. Bu düzlemde oluşan çeşitlilik modern insana *tanrı karşısında, doğa karşısında, bilgi karşısında ve kendi karşısında* yeni bir konum/kimlik inşa edememektedir, sadece onun belirlenmiş kimliğine farklı açılardan bakmaktadır. Hâlbuki farklılık ancak başka bir ontolojiden doğacak bilgi sistemi ve bu bilgi sistemi ile ona vücut veren varlık anlayışının ilişkilerinden doğacak değer sistemi ile mümkündür.

Bu noktada Bhaskar'ın batı düşünce tarihini ontolojiden hareketle incelemesi ve onun işleyiş temellerini ve mantığını keşfetmesi önemlidir. Bhaskar'ın farklı ontolojik zeminlerin farklı bilim anlayışlarının temeli olduğunu söylemesi ve Batı düşüncesindeki temel sorunun yöntem sorunu olmadığını ve epistemolojik tartışmalarla aşılamayacağını belirtmiş olması bugün Batı'da bilimsel alanda yapılan tartışmaların aşılması ve bir üst düzlemde yeni bir tartışma başlığının açılması anlamına gelmektedir. Bu bakış açısından bakıldığında pek çok tartışma geçersizleşmekte ve yeni ufuklar açacakmış gibi görünen pek çok tartışmanın sahte ve sonuçsuz olduğu ortaya çıkmaktadır.

Dolayısıyla *ontolojiden* hareketle epistemolojinin nasıl oluştuğunu ve belli bir ontolojik temel üzerine kurulan *epistemoloji* içerisinde farklılıkların ne kadarıyla oluşabileceğini ve bu farklılaşmaların ne anlama geldiğini tartışmak gerekmektedir. Artık şunu biliyoruz ki herhangi bir epistemoloji bir ontolojik konumlanışa bağlıdır ve farklı ontolojik anlayışlardan ayrı epistemolojiler oluşur. Her bilgi üretiminin arka planında bir varlık anlayışı mevcuttur. Evrende insanın kendine biçmiş olduğu konum onun bilgi üretme tarzını ve ürettiği bilginin kullanımını da belirlemektedir. Dolayısıyla insan merkezli ontik düzlem üzerine bina edilen modern batı epistemolojisi tek ve biricik değildir.

Bu noktada Bhaskar'ın en önemli yanılması ise tartışmasını modern batılı bilgi üzerine bina etmesi ve batı dışı çerçeveleri sonuç önermeleri bağlamında yeterince dikkate almamasıdır. Hâlbuki bu bakış ona yeni bir temel sağlayabilecek ve düşündüğü ontolojik temelli eleştiriyi sağlamlaştırmasına ve idealizm ve realizm arasında üçüncü bir pozisyondan daha fazlasını elde etmesine yarayacaktır. Zira kendisinin de belirttiği gibi batı düşüncesi içinde yeni bir ontolojik konumlanış Platon'dan beri neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Hele ontolojinin tamamen görmezden gelindiği modern dönemde bu

mümkün değildir. Bu noktada Bhaskar'ı mevcut eleştirel pozisyona taşıyan ve bakışını besleyen de Hint düşüncesi ile girmiş olduğu ilişkidir. Özellikle gerçekliğin aşkın doğası hakkındaki önermeleri onun Hint düşüncesi ile girdiği ilişkiden kaynaklanmaktadır. Fakat eleştiriler düzeyinde girdiği bu ilişki ve faydalanmayı Bhaskar, öneriler düzeyinde geliştirmemektedir. Dolayısıyla eleştirilerinde sonuna kadar gidememekte ve kendi düşüncesinin muhtemel sonuçlarına gitmemektedir.

Sonuç olarak şu söylenebilir ki, Bhaskar'ın eleştirileri dile getirilemeyen pek çok şeyi dile getirmesi, mevcut tikanlıkları aşmak üzere temelden bir eleştiri getirmesi ve günümüzde pek de makbul olmayan varlık üzerine düşünmeye çağırması onu pek çok noktada özgün kılmaktadır. Özellikle varlık anlayışını bilimsel düşüncenin temeline yerleştirilmesi açısından Bhaskar farklı ve yeni bir şey önermektedir. Dolayısıyla günümüzde her ne kadar marjinalleştirilmiş bir akım olsa da önümüzdeki yıllarda Bhaskar'ın eleştirileri ve önerileri Batı düşüncesindeki yeni arayışların açıldığı bir nokta olabilir.